

Зарудняк Н. І.

*старший викладач кафедри української літератури,
українознавства та методик їх навчання*

*Уманського державного педагогічного університету імені П. Г. Тичини
м. Умань, Черкаська область, Україна*

**«НІЧ У ПАЛАЦІ СУЛТАНА МАХМЕТА» ОЛЕКСАНДЕРА ДЕ:
ІСТОРІЯ ВРУЧЕННЯ ЛЕГЕНДАРНОГО
«ЛИСТА ЗАПОРОЖЦІВ ТУРЕЦЬКОМУ СУЛТАНУ»**

«Лист запорожців турецькому султану» ось уже понад три століття хвилює світову громадськість, збуджує творчу уяву митців. На Шевченківському фестивалі Ше.Fest-2018 Сашко Лірник з успіхом у слухачів читав переспів цього твору, захоплюючи вмінням козаків соковито, міцно, гостро висловлюватися, їхньою освіченістю, лицарством, спонукаючи пишатися своєю історією, предками. Відомо, що дошкульний «Лист запорожців...» використовували ще віденці, щоб підбадьорити і надихнути захисників австрійської столиці, осадженої турецьким військом у 1683 році. Тоді твір вперше було надруковано німецькою. У 1841 році переклад «Листа...» польською було опубліковано у часописі «Львов'янин». 1843 року він вийшов як додаток до «Історії Малоросії» М. Маркевича українською. Віршований переклад «Листа...» французькою виконав Гійом Апполінер («Відповідь запорозьких козаків турецькому султанові»), англійською – канадка Флорін Лайвсей [1, с. 12–13]. «Лист...» послужив поштовхом до написання частини симфонії XIV Дмитра Шостаковича, пригодницької історичної тетралогії «Таємний посол» Володимира Малика. Степан Руданський виконав поетичну версію твору. «Лист...» ліг в основу сюжету знаменитого полотна українського і російського художника Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану», на якому відтворено високе почуття національної гідності й гордості, непереможний запорозький дух та його силу. Ця ж ідея лягла і в основу п'єси Олександера Де (Барчука) «Ніч у палаці Султана Махмета». Письменник зобразив козаків розумними, дотепними, безстрашними, волелюбними, красивими, гордими лицарями, завжди готовими прийти на допомогу, з розвинутим почуттям національної гідності. Він висміяв султана за його самовпевнений намір змусити запорожців добровільно підкоритися, за спосіб життя, побудований на покорі членів родини, слуг, наложниць, на самозакоханості, за намір підкорити світ.

П'єса вийшла друком у 1965 році в Лондоні у книзі О. Де «Живі легенди». Збірка розпочинається зверненням Олександера Де до українців: «Для вас, мої земляки, кожне слово проспіване» [2, с. 2].

Автор добирає епіграфом до книги слова Лесі Українки: «Давня повість! І на байку схожа, – // Є в ній певні справи, єсть і мрії. // Але правда, наче зірка гожа, // Сипле скрізь проміння золотії» [3, с. 2]. Вважав О. Де, що запорожці надіслали листа турецькому султану, чи поділяв думку численної когорти науковців, що такого листа ні султан козакам, ні козаки султанові не писали, бо «запорожці хоча й мали твердий норів і гострий язик, однак у листах, яких збереглося чимало, були дипломатичними і висловлювались досить делікатно та стримано навіть у хвилини гніву» [1, с. 13], не відомо. Якщо навіть і поділяв думку, що вони, люблячи круті жарти й дотепи, могли у хвилини розваги складати такі в'їдливі листи до своїх ворогів, але навряд чи їх надсилали кудись далі Січового Коша, то хоча б у літературному творі хотів, щоб «Лист...» дійшов-таки до адресата. За легендою, «Лист...» було написано в 1676 кошовим отаманом Іваном Сірком (здатним на найнесподіваніші вчинки) «з усім кошом Запорозьким» у відповідь на ультиматум султана Османської імперії Мехмеда (Мухаммеда) IV. За літературною версією О. Де, запорожці не лише дотепно написали листа, а й не менш дотепно розважились під час його вручення, продемонструвавши сміливість, розум, відвагу, артистизм, кмітливість як послы. Козаки дипломатично називають Махмета турецьким отаманом (відомо, що матір його українського походження), великим султаном, висловлюють слова пошани, вручаючи дошкульно-образливого листа, в якому висловлюється відверта зневага. Послы тримають інтригу щодо змісту послання, бо їх «не вповноважували словесно відповідь висловити, лише доставити і подяку Кошовому Сірку і козакам через них передати» [2, с. 138]. Запорожці змушують прийняти їх як шанованих гостей: «По нашому звичаю ми чужих послів до стола просимо і чаркою та закускою вгощаємо» [2, с. 138], спонукають султана до гостинності, висловлюючи сподівання ще й на подяку. Вони віддячують султану зневагою за його листа, але змушують себе шанувати. Запорожці різними способами в дотепній формі демонструють свою вищість. Як свідчать історики, тогочасне листування між козаками та царями, султанами, королями велося латинською мовою з дотримання усіх вимог дипломатичного етикету, з дотриманням правил чемності. Запорожці пишуть листа своєю мовою, демонструючи національну гідність: «Наш писар на всіх мовах листи читає, історію пише і думи komponує» [2, с. 138]. Вони відмовляються прочитати листа: «Невже в палаці великого султана доброго писаря нема? Ми – послы, наше діло листа вручати, а не витлумачати» [2, с. 138]. Необхідність ведення діловодства латинською мовою не було якоюсь перешкодою для запорожців: у ті часи латинську мову знали не лише канцеляристи Січі та гетьмани, але й козацька старшина. Підкреслюючи неосвіченість султана, демонструючи зневагу,

козаки іронічно радять прочитати листа його сину, в якого поблажливо визнають якусь долю розуму: «Він знаний воїн, хоробрий лицар і велику голову має, що не так, як у інших, мов капуста стирчить, – трохи в собі чого-небудь має» [2, с. 139]. Запорожці знущуються над батьком, сином, їхніми тюрбанами. Атум-Батей «грецькою ще прочитав би по складах, а в козацьких знаках нічого не втямить» [2, с. 139]. Допомогти прочитати листа береться полонянка з України Катря, але, переглянувши його, повертає, підтримавши розвагу запорожців: «Козаки добре лист написали, хай їм Бог пошле доброго здоров'я. Але я ще не знаю всіх слів у вашій мові, щоби все так чітко переложити» [2, с. 139]. Катря, вихваляючи козаків, також глузує з султана. Знаковим є те, що листа Махмету спромігся прочитати тільки Прислужник, бо він «сім літ в козаків в полоні служив: їх звичаї і письмо знає» [2, с. 139]. Прислужник віддає данину вмінню запорожців володіти словом, їхньому розуму, на вимогу Султана нічого не добавляти від себе до написаного відповідає: «Куди ж мені з моєю простою головою ще своє добавляти? Я добре знаю козаків: вони вже коли напишуть, то ніякого знака ніхто не пропхне» [2, с. 139]. Образ простакуватого прислужника також є засобом зниження образу султана. Він то у найввічливішій і найпокірливішій формі пропонує Султану потримати віяло («Якщо господар мій, могутній султан несходимих земель, цар над царями, із своєї ласки потримає віяло, а мені лист вручить, я прочитаю» [2, с. 139]), то ненароком віялом зачіпає султанову голову, то махає віялом над пустим місцем. «Чи ти втратив сенс свого змислу? Я – тут! Іди сюди і вітром віяла обсуши мій піт гніву [...] (Він витирає чоло рукавом. Прислуга підбігає до нього і махає віялом. Султан закривається руками). Чи очі твого Султана вартості для тебе не мають! Відійди геть! (Прислуга відступає, але далі махає віялом)» [2, с. 139]. Читаючи лист султана до козаків, Прислужник не може втриматися від двозначних коментарів. Він запинається на слові «лицар»: «Тут щось не розберу... Ага... «лицар»... Помилки нема, але щось не віриться... Так-так...». На словах, що султан є «пестуном самого бога» витирає піт з чола, зупиняється і повідомляє, що його в гарячку кидає, слова про султана як «надію і вітху мусульманів» теж двічі перечитує. Закінчивши листа словами «Султан турецький Махмет IV», тут же добавляє: «Старий вже: руки трясуться і чоло потіє і добре очі не бачать», – що султан сприймає на свій рахунок: «Цього там не написано!» [2, с. 136] «Я лише про себе», – виправдовується. (Він швидко підходить і стає перед Султаном, кланяється і віддає листа. Потім повертається до свого місця і махає віялом, більше на себе, ніж на султана) [2, с. 136]. Принижує султана і прохання його наложниць, які хочуть, щоб слуга забрав їх з палацу. Амїла обіцяє зробити його царем Єгипту, коли він відмовляється,

пропонує стати коханцем, чого ж, звичайно, він фізично виконати не в змозі: «Ти ще що-небудь видумай...» [2, с. 143]. Коли до прохання приєднуються Елая з Рахмалією, дивується: «Як то так... А хто буде віялом махати?» [2, с. 143].

Султан, який не може дати ради своєму гарему, менш обізнаний ніж слуга, який вбачає сенс свого існування в маханні віялом, не може справитися з запорожцями навіть у своєму палаці, виглядає кумедним, сподіваючись, що вони підкоряться йому з власної волі. Карпо, переодягнувшись перським принцом, заганяє султана в словесну пастку і не лише виводить з палацу побратимів-запорожців, а й забирає з собою полонянку-українку, яку Атум-Батей цінував вище, ніж двадцять галер золота і срібла, бо «вона виглядала, як мармурова статуя грецької богині Венери, що вином кохання сп'янила Зевса і всіх менших богів» [2, с. 132]. Султан називав всіх царівен світу лише блідю тінню її усмішки, кланявся її величі, порівнював її мову з мовою богинь. П'єса закінчується прощальним листом від Послів Дніпро-Низового війська Запорізького до Султана Махмета: «Більшого дурня від Султана Махмета немає. Твій син Атум-Батей теж з того самого тіста зліплений. Цим шляхом, як годиться по-козацькому звичаю, ми дякуємо за гостинність і сподіваємося ще раз побачитися» [2, с. 143].

Листування султана з запорожцями, на думку Биби Євгена і Коляди Ігоря [1, с. 13], є витвором літературно-канцелярського козацького середовища кінця XVII ст. Сашко Лірник називає це явище традицією Середньовічного лицарського листування. О. Де демонструє у своєму творі традиції лицарської поведінки козаків, які понад усе дорожили своєю честю і Батьківщиною.

Список використаних джерел:

1. Биба Є., Коляда І. Лист запорожців турецькому султану: Іван Сірко, Ілля Репін, Олександр Мурашко, Михайло Старицький. *Історія в школі*. 2012. № 3. С. 12–16.
2. Де. О. Ніч у палаці Султана Махмета. *Живі легенди*. Лондон: Чайка, 1965. С. 129 – 143. (144 с).
3. Саєнко В. М. «Лист до турецького султана» та деякі міфологічні відповідності. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 13*. Київ, 2004. С. 418–420.